

1. Dechreuad Cynnar

Mae carneddau, safleoedd claddu a Cherrig y Cledd yn y brynau o amgylch Bermo yn awgrymu bod yr ardal yn bwysig yn ystod yr Oes Efydd. Mae llawer o dystiolaeth archeolegol hefyd o'r Oes Haearn yn dangos amddiffynfeydd a strwythurau yn yr ardal.

Darganfuwyd carreg arysgrifedig o'r 5ed ganrif ar fferm Ceilwart Isaf yn Llanaber ac un arall ar draeth Bermo. Arysgrifiwyd y garreg gyntaf â "Caelesti Monedo Rigi" y gellir ei ddehongli fel "Caelestis, Brenin y Mynydd", sy'n awgrymu uned weinyddol gynnar yn yr ardal yn gorchuddio'r arfordir a'r mynyddoedd, neu gallai gyfeirio o bosibl at Caelestis Monedorix, brenin chwedlonol o Mona (Ynys Môn). Ar yr ail garreg mae "Aeterni Et Aeternai", brawd a chwaer o bosibl. Gallai'r enw cyntaf gyfeirio at Edernus, sant cynnar a mab Cunedda Wledig, brenin gogledd Prydain yn y 5ed ganrif. Roedd Edernus yn byw tua 520-580CE. Mae'r cerrig i'w gweld yn Eglwys y Santes Fair a Sant Bodfan yn Llanaber.

Carreg Llanaber yn Eglwys y Santes Fair a Sant Bodfan

Caelexti Mondeo Rigi

Aeterni Et Aeternai

Ceir cofnod am yr afon Mawddach yn 1188 gan Gerald Cambrensis (Gerallt Gymro, Archesgob Aberhonddu). Yn ystod teyrnasiad Harri II anfonwyd Archesgob Baldwyn o Gaergaint i Gymru i gasglu gwirfoddolwyr i greu byddin ar gyfer crwsâd pellach i ryddhau Jerwsalem. Dewisodd yr Archesgob Gerald yn gaplan iddo ac aethant ar

eu taith ledled Cymru gyda chymorth milwyr o ryw 3000 o wŷr arfog. Teithiodd Gerald ar draws yr afon Dyfi i Dywyn, yna dros y Fawddach, mae'n debyg yn Llanelltyd lle'r oedd rhyd a fferi yn cael ei chynnal gan fynachod, cyn mynd yn ei flaen i Lanfair. Mae rhai dehongliadau sy'n honni bod Gerald wedi croesi'r Fawddach ar fferi o Drwyn Penrhyn i Ynys y Brawd ac yna ar ail fferi o Ynys y Brawd i'r tir mawr lle saif y Bermo heddiw.

O Deithlen yr Archesgob Baldwyn trwy Gymru:

“Mi wnaethon ni gysgu y noson honno yn Nhywyn. Yn gynnar bore drannoeth, daeth Gruffydd mab Conan i'n cyfarfod, yn ostyngedig a selog i ofyn pardwn am iddo oedi cyn hired ei sylw at yr archesgob. Tr un diwrnod, aethom dros yr afon fforchog Maw, lle y darganfu Malgo, mab Rhys, a oedd wedi ymlynu wrth yr archesgob, fel cydymaith i lys y brenin, ryd ger y môr.”

Mae'r cofnod canlynol sy'n disgrifio Meirionnydd yn ddiddorol:

“Y noson honno gorweddasom yn Llanfair, yn eglwys y Santes Fair, yn nbalaith Ardudwy. Mae'r diriogaeth hon sydd o dan arweinyddiaeth Conan, ac yn neillduol Meirion, yw yr ardal anfoesgar a garwaf yn holl Gymru; mae cribau ei fynyddoedd yn uchel ac yn gul iawn, yn terfynu mewn copaon miniog, ac mor afreolaidd wedi'u cymysgu â'i gilydd, fel pe bai'r bugeiliaid sy'n sgwrsio neu'n dadlau â'i gilydd o'u copaon, yn cytuno i gyfarfod, prin y gallent drefnu hyn mewn diwrnod cyfan. Hir iawn yw gwaywffyn yn y wlad hon; canys fel y mae Debeudir Cymru yn rhagori mewn defnydd y bwa, felly y mae gogledd Cymru yn nodedig am ei medrusrwydd gyda'r gwaywffon; i'r graddau na fydd côt haearn yn gwrthsefyll trawiad gwaywffon a daflwyd o bellter byr.”

Yn ôl y chwedl, roedd palas y Brenin Gwyddno, rheolwr Cantre'r Gwaelod chwedlonol, Yr Atlantis Cymreig, yn y Garandir ar lethr bryn sy'n wynebu'r môr yn, neu gerllaw, y Bermo. Mae clostir mawr hanner ffordd rhwng Eglwys Llanaber a'r Bermo i'w weld ar fap 1748 Lewis Morris o'r arfordir nad yw'n bodoli mewn unrhyw ffurf heddiw.

Ar ryw gyfnod, roedd amddiffynfa, a elwir bellach yn Castell, yn bodoli uwchben Bermo yn gwarchod llwybr rhwng yr Eglwys yn Llanaber a chilfach wrth geg afon Dwynant. Yn ddiweddarach byddai'r gilfach hon yn *“fan glanio rhydd i'r bobl”*.

Cofnododd Rhestr Cymhorthdal Lleyg Meirion 1292-1293 fod Llanaber yn gymharol gefnog, gwerth rhwng 30 a 40 swllt pob 1000 erw. Cofnodant hefyd fod gan Lanaber 101 o drethdalwyr yn y plwyf bryd hynny.

Ym 1294 mae grant i Bleddyn Fychan yn cyfeirio at diroedd ym Maenol Llanaber gyda fila bychan o'r enw Caer Hepnewid, efallai tiroedd ger Eglwys Llanaber gyda Chastell uwchben.

Roedd eglwys ar safle'r Santes Fair a Sant Bodfan yn y 6ed ganrif a adeiladwyd gan Sant Bodfan. Ailadeiladwyd yr eglwys yn y 13eg ganrif.

Yn 1326 *“dirwywyd un o dylwyth Llanaber am gadw ei anifeiliaid ar comin yr hen anbeddfa ar ôl i gymuned y dref symud yn gynnar ym mis Mai gyda’i hanifeiliaid i’r mynyddoedd.”*

Arhosodd y bardd Dafydd ap Gwilym yn nhafarn Bwlch y Goedleoedd ac ysgrifennodd y gerdd Maddeuant tua 1330 lle mae’n sôn am Bermo:

*“...Dafu’r gweuddiau dirfawr,
Digyffro fo Artro fawr,
Talwn fferm Borth Abermarw,
Ar dôn drai, er ei dwyn draw....”*

Saif Bwlch y Coedleoedd ger llwybr Panorama ar yr hen ffordd i Bontddu. Mae bellach yn adfail.

Nodwyd Egryn (tyddyn rhwng Llanaber a Thal-y-bont) fel hosbis a drwyddedwyd yn 1391 ar gyfer dathlu swydd ddwyfol. Rhoddwyd y drwydded i Gruffydd ap Llewelyn ap Cynwrig *“i ddatlu’r offeren yn areithfa ysbyty tlawd y Santes Fair Forwyn yn yr esgobaeth honno sydd wedi’i lleoli rhwng dwy fraich y môr o’r enw Traeth Urtro (Artro) a Bermo, wyth milltir Saesneg ar wahân, yn yr hwn y mae y môr yn llanw a thrai ac yn llifo ddwywaith y dydd cyn belled â’r mynyddoedd, y rhai sydd gyferbyn â’r môr; roedd yr ysbyty hwnnw wedi cael ei sefydlu a’i adeiladu ganddo ar gyfer y tlodion a’r rhai sy’n teithio ar y ffordd ac yn anodd ei gyrraedd”.*

Mae adroddiad o’r 1530au o daith o amgylch Cymru gan John Leland yr Hynafiaethydd yn crybwyll:

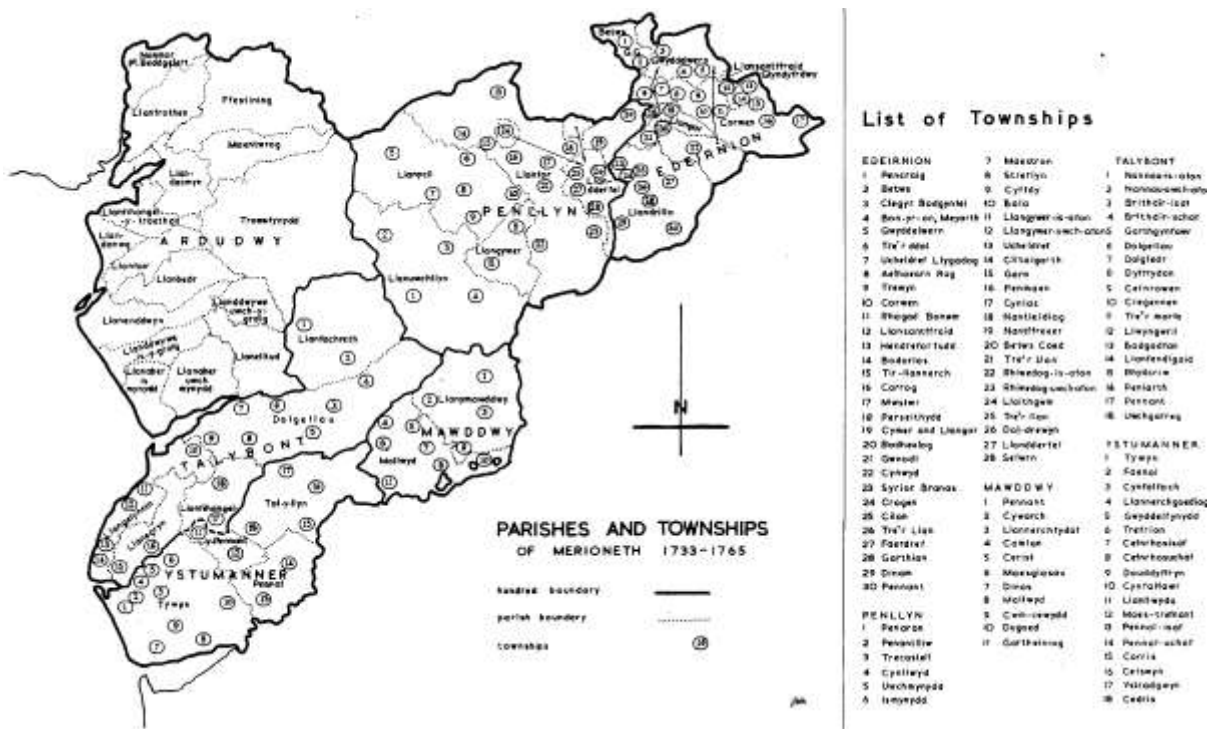
“I’r gogledd o afon Maw gorweddai ynys fechan, prin yw bwa wedi’i saethu drosto, heb drigfan. Ar y trai mae’n ddŵr ffres, ac ar y llif halen.”

Bermo

Ym 1565 comisiynodd y Frenhines Elisabeth I arolwg o hafanau a chilfachau Cymru. Dywedwyd hyn am y Bermo:

“Abermowe, sy’n hafan heb neb llawer yn byw ynnddi. Ond pedwar tŷ yn unig, ac o’r rhain y mae perchnogion Res ap Res, Hary ap Eden, Thomas ap Edward a John ap Howell Goche. Ac nid oes na llong na llestr yn perthyn i’r un hafan. Ond dim ond tynnu cychod bach y mae’r Res ap Res a Hary ap Eden dywededig yn eu defnyddio i gario dynion dros yr aber hwnnw”

Plwyfi a Threfgorddau 1733 - 1765

Yng nghanol yr 17eg ganrif ysgrifennodd Robert Powell Vaughan

“Yna Llan Aber, yno yn Aber Maiddach (a elwir yn Bermo fel arfer, yn Saesneg Barmouth) tref hafan: mae Afon Maiddach, yn rhannu ei hun yn ddau ben, gan wneud Tnys fechan o’r enw Tnys Brawd (Friar’s Island) ac felly yn arllwys ei hun i’r eigion. Yn y dref hon (Bermo) hefyd y mae ffens neu ffos filwrol, wedi’i bwrw o amgylch pen y bryn, a elwir yn Ddinas Gortin.”

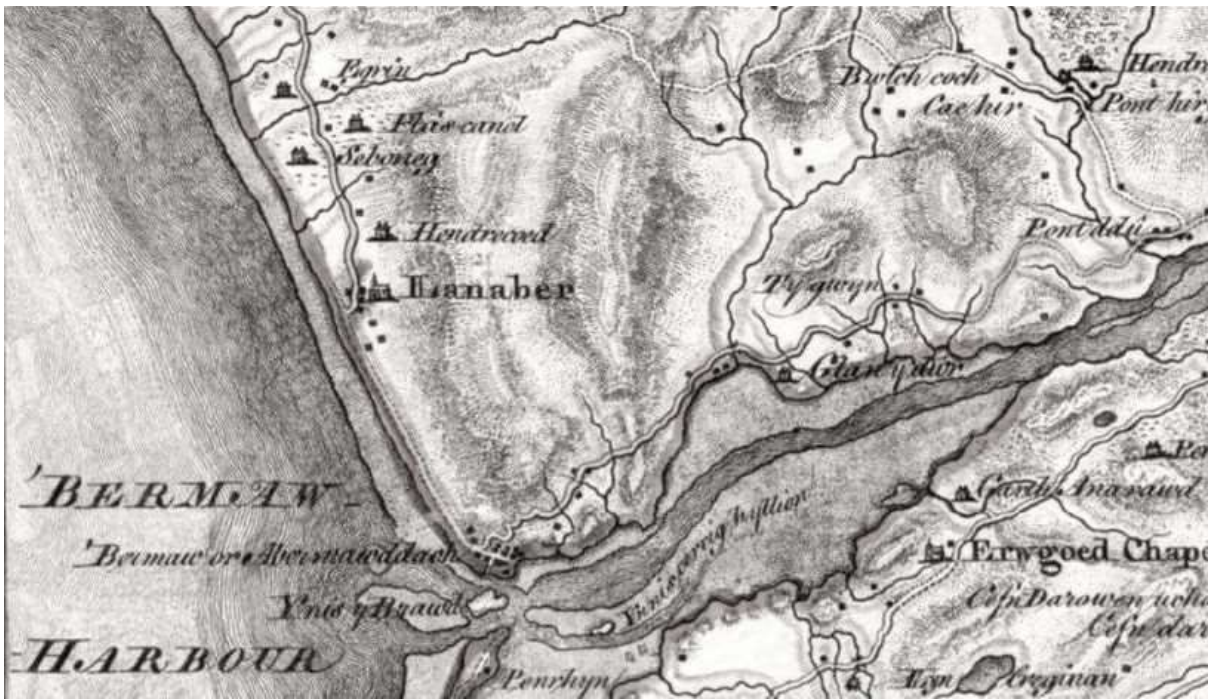
Wedi ei gymryd o Hanes Sir Feirionnydd.

Bermo 1780

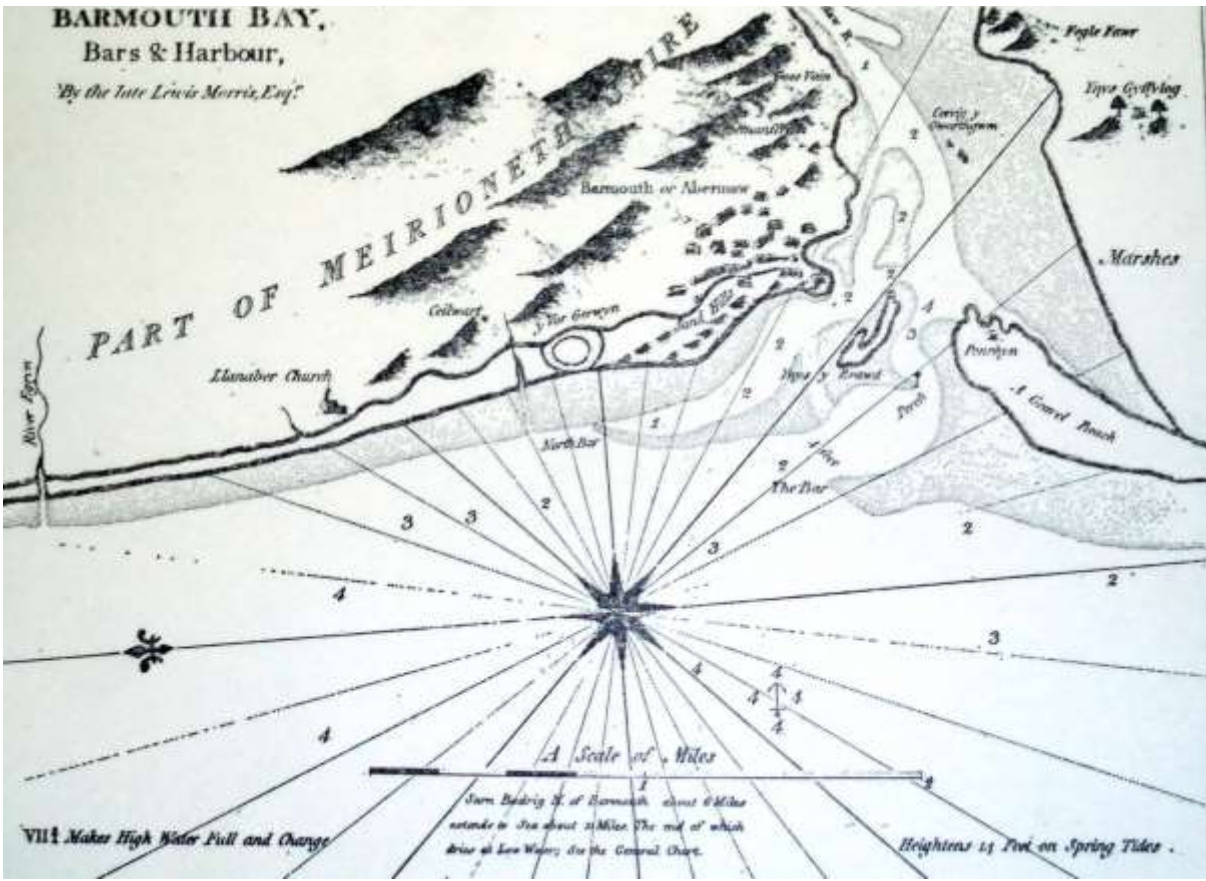
Bermo 1792

Map 1795

Y Cei 1798

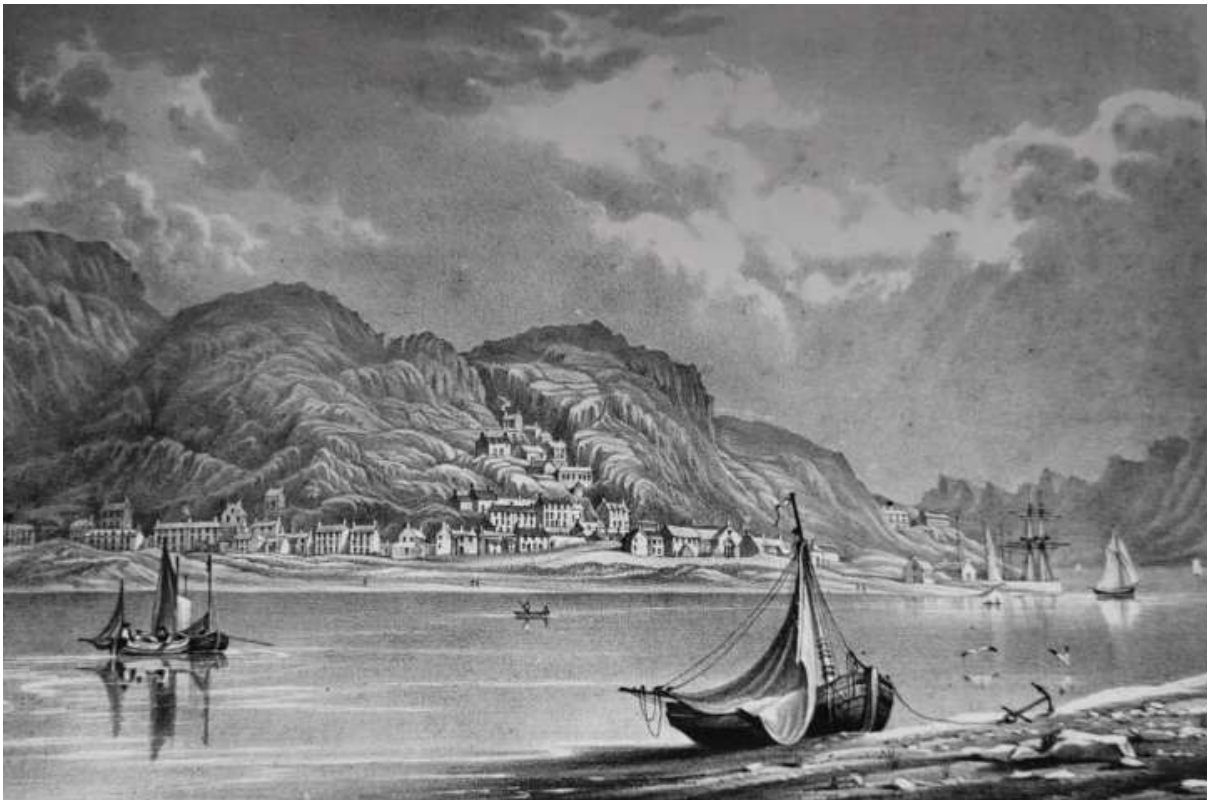
Bermo 1800

Bermo 1813

Map Tref 1841

Bermo 1850

Roedd Ynys y Brawd yn ynys go iawn cyn adeiladu'r sarn. Roedd y sianel yn arfer rhedeg rhwng yr ynys a thraeth Bermo yn ogystal â'r sianel bresennol sy'n mynd rhwng y pwynt a Phwynt Penrhyn. Yn gynharach na hynny, arferai redeg fel Sianel y Gogledd, cyn belled â'r Santes Fair yn Llanaber. Amser maith yn ôl mae'n debyg bod yr harbwr rhywle ar hyd Stryd yr Eglwys a chredir bod cylchoedd angori yn dal

i fodoli yn seler y Fanny Talbot (Gwesty y Lion oedd hwnnw). Mae'n bosibl bod llongdrylliadau o hen gychod yn dal i orwedd o dan y brif stryd. Bu amser pan oedd bythynnod Sioraidd Water Street yr agosaf at y dŵr - eglurhad eu henw. Deallir hefyd bod yna angorfa lle saif y cae pêl-droed a'r Wern yn awr a oedd yn rhoi angorfa ddiogel o wynt y gogledd.

Stryd Fawr 1860

Y Traeth 1854

Bermo o Ynys y Brawd 1872